

Акажанова А.Т.¹, Нурдаuletова З.Н.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ РАБОТНИКОВ ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

В данной статье рассмотрены особенности психических состояний работников закрытых учреждений, возможность формирования положительных эмоциональных отношений с несовершеннолетними воспитанниками. Одной из актуальных проблем является изучение эмоциональной сферы личности сотрудников закрытого учреждения в психологической науке, рассмотрены аспекты позитивного формирования эмоциональных отношений с воспитанниками. Констатируется, что эмоциональное развитие зависит от содержания и структуры деятельности субъекта, характера его общения с окружающими людьми, усвоением правил поведения, и это доказывается экспериментом.

Цель результата исследований показала, что это во многом зависит от выполняемых сотрудниками функций, нравственно-психической их подготовки, профилактики ненормальных взаимоотношений, установления психологического контакта с осужденными, правильной организации их жизни и быта, позитивности процесса проведения индивидуальной и групповой психологической работы с воспитанниками в пенитенциарном учреждении.

Ключевые слова: пенитенциарное учреждение, закрытое учреждение, персонал, эмоциональное состояние, психологические стимулы, особенности личности, психодиагностика, интерпретация.

А.Т. Ақажанова¹, З.Н. Нурдаuletова¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЖАБЫҚ МЕКЕМЕ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХИКАЛЫҚ КҮЙЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада жабық мекеме қызметкерлерінің психикалық күйлерінің ерекшеліктері, психикалық құбылыстың эмоционалды қатынастарды қалыптастыру мүмкіндігі қарастырылған. Өзекті мәселенің бірі – психология ғылымындағы жабық мекеме қызметкерлер тұлғасының эмоционалды сферасының зерттелуі, олардың тәрбиеленушілермен жағымды қарым-қатынас құруының аспектілері сипатталған. Эмоционалды даму субъектінің іс-әрекетінің мазмұны мен құрылымына, қоршаған адамдармен қарым-қатынастың сипатына, мінез-құлық ережелерін меңгеруіне байланысты екені баяндалады, эксперимент арқылы дәлелденеді. Бұл зерттеулердің нәтижелері: қызметкерлердің атқаратын функцияларына, адамгершілік-психикалық дайындық-тарына, қалыпты емес өзара қарым-қатынастардың алдын-алуына, бас бостандығынан айырылғандармен психологиялық байланыс орнатуға, өмірімен күнделікті тұрмысындұрыс ұйымдастыруға, пенитенциарлық мекемеде тәрбиеленушілермен жеке және топтық психологиялық жұмыс жүргізу процесі жағымды болуына байланысты түсіндіріледі.

Түйін сөздер: пенитенциарлық мекеме, жабық мекеме, қызметкерлер, эмоционалдық күй, психологиялық стимулдар, тұлғалық ерекшеліктер, психодиагностика, интерпретациялау.

A.T. Akazhanova¹, Z.N. Nurdavletova¹

¹KazNPU named after Abai

Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF THE MENTAL STATE OF EMPLOYEES OF PENITENTIARY INSTITUTIONS

Abstract

This article discusses the features of the mental states of employees of a closed institution, the possibility of forming emotional relations of a mental phenomenon. One of the urgent problems is the study of the emotional sphere of the personality of employees of a closed institution in psychological science, considering the possibility of positive formation of emotional relationships with students. It is stated that emotional development depends on the content and structure of the subject's activity, the nature of communication with other people, the assimilation of the rules of behavior, is proved by experiment.

The aim of this research is due to the fact that: depending on the staff of functions, moral and mental training, prevention of abnormal relations, establishment of psychological contact with the prisoners, and the proper organization of their everyday life, positivity of the process of individual and group psychological work with inmates at the prison.

Key words: *penitentiary institution, closed institution, staff, emotional state, psychological stimuli, personality traits, psychodiagnostics, interpretation.*

Кіріспе. Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесі ұлттық қауіпсіздіктің қауіп-қатердің алдын алу бойынша міндеттерді шешуде маңызды орынға ие және қылмыстылыққа қарсы әрекет етуге бағытталған мемлекеттік органдардың құрамдас бөлігі болып табылады. Демек, қылмыстық-атқару жүйесінің органдары мен мекемелеріндегі жағдай, біздің мемлекеті-міздегі ұлттық қауіпсіздіктің жалпы жағдайына тікелей ықпал етеді. Түзеу мекемесі қызмет-керінің қызметін психологиялық мағынада табиғи және қоршаған ортаның өзара байланыс-тарушы ретінде де қарастыруға болады. Оның зерттелу жолының екі аспектісі байқалады: адамның белсенділігіне бағытталған тұлға және нысан. Осыған ұқсас, онда жүзеге асырылатын қарым-қатынас және қызметке сараптама жасау. Түзеу мекемесі қызметкерінің тұлғалық қасиетін және шынайы психикалық қалпын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Қарасты-рылып отырған эмоциялар түрлері – адамның бүкіл іс-әрекетімен ұласа жүреді, кез келген психикалық процеске енеді.

С.Л. Рубинштейннің айтуынша, бейнелеудің тұтас актісі әрдайым қандай да бір шекте екі қарама-қайшы компоненттердің – білім мен қатынастың, интеллектуалдықтың және аффектив-тіктің бірлігінен тұрады, олардың кейде бірі, кейде екіншісі басымдық танытады. Бұл жағдайды түсінбесек қызметкердің атқаратын қызметін дұрыс қабылдау мүмкін емес. Осындай келең-сіздіктерге байланысты колонияға түскен жасөспірімдерге жабық мекеме қызметкерлері көмек көрсете отырып тәртіпке, достыққа, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауға, имандылыққа, қоғамдық мүліктерді бұзбауға, әр бостандықта жүрген күннің қадірін білуге, оларды тәрбиелеп шығуға бар күшін салады. Сондықтан, жасөспірімдерге арналған жабық мекеме жайлы көптеген шетел және отандық психологтар өз зерттеулерін жүргізіп, еңбектер жазуда.

Шетел пенитенциарист-психолог ғалымдар (А.И. Ушатиков, Б.Б. Казак, В.Ф. Пирожков, Ю.А. Алферов, И.А. Воробьев, т.б.) Қазақстандағы бірқатар психолог ғалымдар пенитенциарлы мекемелерде зерттеулер жүргізіп олардың нәтижелерін ғылыми кітаптар мен

журналдар бетінде жариялаған (А.Т. Акажанова, Г.К. Елшібаева, Т.Шалгимбаев)6 т.б. айта кеткен жөн [1].

Әдістері. Бүгінгі күні пенитенциарлық мекеме қызметкерлерінің психикалық күйін зерттеу өзекті мәселеге айналып отыр. Бостандыққа шығатын тәрбиелушілермен қаншалықты жағымды қарым-қатынас орнатылады, қандай нәтиже болады – ол жабық мекеме қызметкерлеріне байланысты. Сондықтанда жүргізілетін диагностикалық зерттеулер нәтижелері қызметкерлердің психикалық қалпын анықтауға, сипаттауға жәрдемдеседі.

Зерттеу жұмысының мақсаты: жабық мекеме қызметкерлердің кейбір психикалық күйлері туралы теориялық тұрғыда қарастырып, психодиагностиканы эксперименттік зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында психикалық күйлерінің ерекшеліктерін анықтау.

Д.Я. Райгородскийдің «Практическая психодиагностика» тест және әдістеме оқу құралынан алынған Ч.Д. Спилбергер – Ю.Л. Ханиннің, В.В. Бойконың қоршаған ортаны ынталандыру әсеріне эмоционалды реакция түрін диагностикалау әдістемесін жүргізу барысында ЛА-155/6 Алматы қаласы, Кәмелетке толмағандарға арналған мемлекеттік пенитенциарлық мекемедегі мекеме қызметкерлерінің мазасыздану деңгейін айқындау шкаласы бойынша зерттеу жұмысына психологиялық талдау.

Әдістеменің негізгі мақсаты: жеке адамның қасиеті ретінде алаңдаушылықтың деңгейін анықтау өте маңызды, себебі ол қасиет субъектінің мінез-құлқын жете білуге мүмкіндік береді. Алаңдаушылықты жеке және жағдайға байланысты (реактивті) қасиет ретінде жіктеп зерттеуде Ч.С. Спилбергердің әдістемесі көп қолданылуда, оны орысшаға аударып, бейімдеген Ю.Л. Ханин болды. Жағдайға байланысты алаңдаушылық адамның ширығушылық, абыржу-шылық, қамкөңілділік, күйгелектік, т.б сияқты эмоциялық жағдайларында туындайды.

Ю.Л. Ханин бойынша жағдайға байланысты алаңдаушылық адамда әртүрлі әлеуметтік-психологиялық күйзеліске (стресс) қарсы реакция ретінде пайда болады.

Бұл әдістеме бойынша тұлға өз алаңдаушылығының дәрежесін анықтай алады. Әдістеменің қорытындысы тұлғаның психодинамикалық ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, тұлғаның әрекет қабілеттілігі мен белсенділігін, оның темпераменті мен мінезінің параметрлерінің өзара байланысы туралы жалпы мәселені де қамтиды. Әдістеме тұлғаның кең көлемдегі субъективті сипаттамасы болып келеді, дегенмен бұл психодиагностикалық жоспарда оның құндылықтарын төмендетпейді.

Жекелік алаңдаушылықтың мөлшері тұлғаның өткен тәжірибесін сипаттайды, яғни, оның басынан кешірген жағдайға байланысты алаңдаушылықтың дәрежесін анықтайды. Жағдайға байланысты және жеке алаңдаушылық шкалалары жеке-жеке болып келеді.

Нәтижелері. Зерттеуге қатысқан мекеме қызметкерлерінің саны 22 адамды құрайды. Жабық мекеме қызметкерлер құрамын зерттеу барысында өзін-өзі бағалау шкаласы екі бағыттан тұрады. «Жағдайға байланысты алаңдаушылық» (ЖБА) және «Жеке алаңдаушылық» (ЖА). Берілген тест сұрақтары ЖБА (жағдайға байланысты алаңдаушылық) 1-20 (20) сұрақ және ЖА (жеке алаңдаушылық) 21-40 (20) сұрақтан тұрады. Алынған жауап бойынша төмендегі формулаға салынып есептелді. Нәтижесі (1- кестеде) $ЖБ = E_1 - E_2 + 50$; $ЖА = E_1 - E_2 + 35$.

1 кесте. Д.Спилбергер – Ю.Л. Ханин бойынша жағдайға байланысты алаңдаушылық, жекеалаңдаушылықсандық көрсеткіші

Р/с	Қатысушылар	ЖБА	ЖА
1	Е	31	40
2	Г	42	45
3	М	39	33
4	А	42	36
5	Н	37	29
6	Б	35	32

7	А	34	34
8	А	35	34
9	Н	44	37
10	М	39	42
11	Д	33	45
12	М	33	41
13	М	40	40
14	С	40	44
15	М	38	46
16	Н	41	48
17	М	44	58
18	Е	37	45
19	Е	33	43
20	А	46	47
21	Ә	36	36
22	Д	33	40

Интерпретациялаудың талдау қорытындысы төмендегідей бағытта бағаланады: 30 балға дейін - төменгі алаңдаушылық; 31-45-орташа алаңдаушылық; 46-дан аса-жоғары алаңдаушылық.

Жағдайға байланысты және жеке алаңдаушылықтың жалпылама психологиялық мәні де бар. Жағдайға байланысты және белсенді алаңдаушылықтың диагностикасы тұлғаның мінез-құлық ерекшеліктері туралы жеткілікті түрде жорамалдауға мүмкіндік береді.

2-кесте. Жағдайға байланысты алаңдаушылық және жеке алаңдаушылықтың деңгейлік ерекшеліктерін жинақтауда төмендегідей сандық деңгейлік көрсеткішті анықтады.

р/с	Қатысушылар	ЖБА	деңгейі	ЖА	деңгейі
1	Е	31	орташа	40	орташа
2	Г	42	орташа	45	орташа
3	М	39	орташа	33	орташа
4	А	42	орташа	36	орташа
5	Н	37	орташа	29	төмен
6	Б	35	орташа	32	орташа
7	А	34	орташа	35	орташа
8	А	35	орташа	34	орташа
9	Н	44	орташа	37	орташа
10	М	39	орташа	42	орташа
11	Д	33	орташа	45	орташа
12	М	33	орташа	41	орташа
13	М	40	орташа	40	орташа
14	С	40	орташа	44	орташа
15	М	38	орташа	46	жоғары
16	Н	41	орташа	48	жоғары
17	М	44	орташа	58	жоғары
18	Е	37	орташа	45	орташа
19	Е	33	орташа	43	орташа
20	А	46	жоғары	47	жоғары
21	Ә	36	орташа	36	орташа
22	Д	33	орташа	40	орташа

3-кесте. Мекеме қызметкерлерінің жағдайға байланысты және жеке алаңдаушылық деңгейінің көрсеткіші орташа. Сандық құрамы жоғары.

Р/с	қатысушылар	ЖБА деңгейі			ЖА дейңгейі		
		жоғары	орташа	төмен	жоғары	орташа	төмен
1	22	1%	21%	0%	4%	17%	1%

Демек, жабық мекеме қызметкерлерінің жағдайға байланысты және жеке алаңдаушылық деңгейі интерпретациялаудың талдау қорытындысы бойынша орташа деңгейі пайыздық көрсеткіш бойынша жоғары санды құрайды. Бұл көрсеткіштержабық мекеме қызметкерлерінің жағдайға байланысты алаңдаушылығы орташа деңгейде 21 пайыз жоғары көрсетіп тұр. Демек, адамның эмоционалдық жағдайын бағалай отырып, біз оның нақты көңіл-күйіне сәйкес қарым-қатынасты дамытып, тереңдете түсуге мүмкіндік аламыз және өзіміздің, оның және төңірегін-дегілердің мүдделеріне орай ол адамға тиімді психологиялық ықпал етудің жолдарын іздестіріп, пайдаланамыз. Жеке алаңдаушылықта орташа деңгейі 17 пайызды көрсетсе ондай жағдайда жеке тұлғаның әр түрлі тұрмыстық жағдайлардағы әрекет-қылығын күні бұрын болжастыра алсақ, оның мінез-құлығын қажетті бағытта басқаруға және онымен ұнамды адам аралық қатынастар жасай отырып қосымша мүмкіндіктерге ие боламыз. Нәтижесінде адамның кез-келген реакциялары және ішкі аффективті өмірінің құрылымы оның әлеуметтік тәжірибе бары-сында жинақталған тұлғаның ерекшеліктерімен анықталады. Тұлғаның қалыптасуы биология-лық және әлеуметтік факторларға байланысты. Сонымен қатар тұлғаның дамуында нақтылы тарихи орта негізгі болып саналады.

Адамның ішкі жан дүниесі оның сөзі мен тілінен айқын көрінеді. Қандай сөздер мен тіркес-терді қолдануына қарап, сөз ырғағы мен әуенін талдай отырып, сөйлеу процессіндегі тыныстары мен жеделдігіне орай жеке адамның ерекшеліктерін байқаймыз.

Кейбір қатынастарға байланысты адамдардың психологиялық бейнесі тұрақты келеді де, көбіне ауыспалы болады. Адамның сырт көрінісіне орай оның образы біршама өзгеріссіз сақталады. Осыдан біз адамды көпшілік ішінде ажырата білеміз. Және бір тұрақты сақталатын қасиеттер ол адам мінезі, қылық-әрекеті мен әдеттері. Академик П.К. Анохин адаммен жануар-лардың мінез-құлқын бекітуде эмоцияларды маңызды деп көрсетеді. Эмоциялық әсерленулер эволюцияда тетік ретінде бекітілген, ол өмірлік дәрістерді оптималдық шекте ұстайды және өмірлік маңызы бар факторлардың жетіспеушілігінің немесе артықшылығының алдын алады деген көзқараста болды [3].

В.В. Бойконың қоршаған ортаны ынталандыру әсеріне эмоционалды реакция түрін диагностикалау әдістемесі бойынша жүргізілген зерттеу жұмысының мақсаты: қоршаған ортаны ынталандыру әсеріне эмоциялық реакция түрін диагностикалау.

4-кесте. Қоршаған ортаны ынталандыру әсеріне эмоционалды реакция түрін диагностикалау әдістемесі В.В. Бойко.

р/с	код	Стимулдар								
		Негативті (теріс)			Амбивалентті			Позитив (оң)		
		1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34,37			2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35,38			3, 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36,39		
		Э «а»	Р«б»	Д«в»	Э «а»	Р «б»	Д «в»	Э «а»	Р «б»	Д «в»
1	Е	10	2	-	6	6	-	7	4	1
2	Г	7	2	3	7	4	1	3	4	5

3	М	9	2	2	6	5	-	9	3	-
4	А	7	5	-	7	5	1	6	3	3
5	Н	12	-	-	5	6	1	11	2	-
6	Б	8	2	2	6	4	2	8	4	-
7	А	6	3	3	5	5	2	4	5	3
8	А	7	4	1	7	5	-	8	4	-
9	Н	6	6	-	5	6	1	8	1	3
10	М	9	3	-	7	4	1	11	1	-
11	Д	10	2	-	10	2	-	12	-	-
12	М	10	2	-	11	1	-	12	-	-
13	М	5	5	2	6	6	-	9	3	-
14	С	11	1	-	8	4	-	12	-	1
15	М	10	2	-	9	1	2	8	2	2
16	Н	6	4	2	4	6	2	7	4	1
17	М	6	3	3	11	-	1	7	5	-
18	Е	8	3	1	5	7	1	6	5	1
19	Е	9	2	1	8	2	2	9	1	2
20	А	3	8	1	8	2	2	3	7	2
21	Ә	8	3	1	9	3		5	6	1
22	Д	10	2	1	8	4		9	2	1
барлығы		177	64	23	156	88	19	173	66	25

5-кесте. Жеке тұлғаның стимулдары бойынша (негативті, амбивалентті, позитивті) эйфорикалық «а», рефрактерлік «б», дифорикалық «в» типтерін анықтау көрсеткіші

р\с	код	Стимулдар		
		Негативті, амбивалентті, позитивті	Негативті, амбивалентті, позитивті	Негативті, амбивалентті, позитивті
		Ә «а»	Р «б»	Д «в»
1	Е	23	12	1
2	Г	17	10	9
3	М	24	10	2
4	А	19	13	4
5	Н	28	8	-
6	Б	22	10	4
7	А	15	13	-
8	А	22	13	1
9	Н	19	13	4
10	М	27	8	1
11	Д	32	4	-
12	М	31	3	-
13	М	20	14	2
14	С	30	5	1
15	М	27	5	4
16	Н	17	14	5
17	М	24	8	4
18	Е	18	15	3
19	Е	26	5	5
20	А	14	17	5
21	Ә	22	12	2
22	Д	26	8	2
барлығы		506	220	59

6-кесте. Тест сұрақтарына жауап бергендердің қорытынды пайыздық көрсеткіштері

p/c	Энергияны түрлендіру формуласы	
1	Эйфорикалық	23
2	Эйфорикалық-рефрактерлік	33
3	Рефрактерлік	10
4	Рефрактерлік-дифориялық	12,68
5	Эйфорикалық-дифориялық	25,68
6	Эйфорикалық-рефрактерлік- дифориялық	35,68
7	Дифориялық	2,68

Бұл көрсеткіштерден адамның психикалық күйлерінің ерекшеліктері эмоция мен сезімнің жеке үрдістер сипатында болғанымен, белгілі жағдайда біріне-бірі ұқсас, алайда олардың өзіндік мәндері ерекше және адамның жан дүниесінің әр алуан ерекшеліктерімен байланысты болады. Қарым-қатынастың кешенді әсерінің нәтижесінде адамның тұлғасы дамиды. Қоғамдық қатынастар жүйесінде алатын орны, оның орындайтын іс-әрекеті – бұл оның тұлғасының қалып-тасуын анықтайтын жағдайлар болып табылады.

Адам өзі жөніндегі шындықты басқалардың оның іс-әрекетіне болған қатынасынан байқауына болады. Өз әрекеттері мен сол әрекеттерге берген басқалар бағасын салыстыра отырып адам жанама түрде өзінің қасиеттері мен сапаларын болжастыруына болады.

Ф.Б. Березин өзінің тұжырымында – бейімделу адамның психикалық аймағының деңгейінде көрінеді. Психикалық бейімделу жалпы бейімделудің көзі деп санайды. Бейімделудің сәтті өтуі психологиялық қорғаныспен мазасыздыққа қарсы тұру тетіктеріне байланысты. Психологиялық қорғаныс қандай да бір дау-жанжалды түйсінуге байланысты мазасыздық шамасын азайту немесе жоюға бағытталған тұлғаны тұрақтандырудың арнайы реттеуші жүйесі. Ресей ғалымы психологиялық қорғаныстың мынадай түрлерін көрсетеді: мазасыздық шақырушы, қауіп факторын сезінуге кедергі келтіруші, мазасыздықты фиксациялауға мүмкіндік беретін, түрткі-лер деңгейін төмендетуші, мазасыздықты жоюшы. [4].

Қорытынды. Түзеу мекемесі қызметкерлері жұмыстарының негізгі функциялық ерекшеліктері – тәрбиеленушілерді әлеуметтендірудегі процестермен байланысты. Мекеме қызметкерлерінде жиі кездесетін жағымсыз психологиялық себептер – ашуланшақтық, қаһарлану, күмән келтірушілік, жатырқаушылық, еңсенің түсуі, бейжайлық, немқұрайлылық және түңілу-шілік. Оның ықпалы жағымсыз әрекет түрінде сыртқа шығады. Сөйтіп, онымен қарым-қатынасқа түскен айналасындағы адамдарға теріс ықпалын тигізеді. Психологиялық себептер бір адамнан екінші адамға, қызметкерден сотталушыға жеңіл ауысып өтілетін құбылыс.

Қызметкердің психологиялық дайындығының болмауы олардың іс-әрекеттерін құрсаулап, шектеп жұмысқа деген қабілеттілігін төмендетеді, олар шұғыл жағдайларға тап болғанда (сотталғандардың топтық тәртіп бұзуы, адамдарды кепілге алуы, тамақтанудан жаппай бас тартуы, қауіп туғызу, шабуыл жасау, т.б.) абыржып, қажетті шешім қабылдай алмайды. Мұндай жағдаяттардың алдын алуда жабық мекеме қызметкерлерімен психологтың арнайы дайындық іс-шаралары мен жаттығулар жүргізуін қажет етеді [5, 254-258].

Әрбір жеке тұлғаға өзгелермен әрекеттестікке түсе білуге, өзін тануға, анықтауға, өзгелер алдында өзін бекітуге жағдай құру бүгінгі кезекте жабық мекеме қызметкерлерінің қарым-қатынас барысында болатын психологияда жүзеге асырылатын процесс деп санау қажет. Коррекциялық жұмыс түрлерін ұйымдастыру мақсатында адамның бойындағы үрей, гиперсезімталдық, сенімсіздік, стрестің жойылуына жағдай жасау қажет. Осыдан, жабық мекеме қызметкерлері өз эмоцияларын басқару дағдыларын меңгеру арқылы өзіне сырттан қауіп төндіретін факторлардан толық қорғай алады деген ой түйіндеуге болады.

Адам өмірінің барлық аспектілеріндегі әлеуметтік, дене, эмоциялық, рухани және ақыл-ой жетістіктерінің үйлесімі ғана өмірінің шын мәнісі болып табылады. Денсаулық пен

үйлесім-ділікке ұмтылса, бұлардың ешқайсысын да шеттетпеу керек. Қоғамның назарын ерекше аударып отырған кез-келген жеке тұлғаға жас ерекшеліктеріне байланысты, тіпті ересек адамдардың өзінде қажеттіліктердің қанағаттанбауы, әлеуметтік өмір талаптарына сәйкес болмауы, қоғам-дағы құндылық нормалық жүйенің бұзылуы, индивидке әлеуметтік қалып әсерінен төмен деңгейі, өздерін төмен немесе жоғары бағалауына ықпал етеді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Akazhanova A.T. *Psihologiya deviantnogo povedeniya nesovershennoletnih: teoriya i praktika. Monografiya.* – Almaty: Cennye bumagi, 2011. – 304 s.
2. Rajgorodskij D.YA. *Prakticheskaya psihodiagnostika: metodika i testy.* – Izdatel'skij dom. – Bahra H-M., 2017.
3. Anohin P.K. *Sistemnye mekhanizmy vysshej nervnoj deyatel'nosti.* – M.: Nauka, 1979.
4. Berezin F.B. *Psihicheskaya i psihofiziologicheskaya adaptaciya cheloveka.* – L.: Nauka, 1988.
5. Akazhanova A.T. *Zaң psihologiyasy.* – Almaty: Qazaq universiteti, 2016.